

SZEMPONTOK ÉS ADATOK PROHASZKA BERGSONIZMUSAHOZ

ÍRTA:

Rezek s. román O.S.B.R

Különlenyomat a «Bölcseleti Közlemények»-ből. (1943.)

BUDAPEST

STEPHANEUM NYOMDA

1943.

Kiadja: Rezek S. Román. — Stephaieum nyomda, Budapest. Felelős: ifj. Kohl Fejenc.

Alapigazodás.

Az adatok lényeges részének birtokában — mondhatjuk: lassan itt az idő, hogy kimutassuk, mily hatásos érték Prohászka Ottokárt a bergsonizmus felől és mi az ő helye a XX. század eleji nagy filozófiai átalakulásban. Ebbe a filozófiai mérlegelésbe folyton belehangzik a meg nem szűnő — és nagyon is méltányos — magasztalás, mely nap-nap után elhangzik előadói dobogókról, iskolapadokból és szószékekről egyaránt. A lélek nagy emberének járó mélységes hódolatot szívünkbe zárjuk, de ettől mégis függetleníteni akarjuk azt a munkát, melyre most vállalkozunk.

Szentek, bölcsek, lángelmék közös sorsa, hogy haláluk után az utódok szételemszik gondolataikat, hidegen értékelő ésszel nyúlnak érzelmeikhez és adatokkal igyekeznek érthetővé magyarázni a lelki nagyság csodáit. Sokak szemében ez a munka: szentségtörés. Igen, határos vele. De ha bátran hágnak e határokra, onnan visszanézve nagyobbnak fogjuk látni azt, akiről félénk elmék azt hitték, hogy meg akartuk tépázni. Mert akinek értékeit a történelmi távlatban mérlegelő ész sem tudja elvitatni, az már nemcsak ideigtartó divat felkapottja, hanem örökértékű nagyság. A végső szempontok szerint pedig csak ez számít.

Tehát csak az első pillanatban látszhatik tolakodásnak az, hogy az ész nevében szólunk arról, aki a fogalmi megismerésnek életértékét alábecsülte. És csak rövidlátó tekintet mondhatja kegyetlennek, ha adatok hideg szavával vizsgáljuk annak szívét-lelkét, aki soha nem akart tudni «fogalmak desztillálásáról». Az eszmék dialektikus harcában ugyanis csak történelmi szerepértéket ad a megismerésnek és a «desztillált fogalmakénak lebecsülése; maradandó értéke csak a *teljes* látásnak van, amelyben a szív szava mégis csak az egyik — igaz, hogy talán igen erős — mozgatóerő és ahol a maradandó értéket éppen az ész, a szív és az akarat együttműködésének *viszonya* határozza meg.

Esz és szív harca nemcsak egy-egy ember életében játszódik le sokszor drámai feszültséggel. Egész nemzedékek és korok is megvívják ezt a harcot. Ennek az elméletben és gyakorlatban is folyó küzdelemnek hátterében legtöbbször ott van az a tudat, hogy csak *az egész ember* a valóság, nem pedig a merő ész-ember, vagy a csak-érzelem-ember, vagy éppen a vad hatalmi ember; de belső és külső tényezők közéről

távolra tolják ezt a biztos látást, elködösítik, néha el is felejtetik. Ilyenkor szokott a homályba jutott ember elé odaállni egy másik ember és megmutatja neki azt az utat, amelyen járnia kell. Nehéz meggyőzni az ilyen homályba jutottakat, mert olyanok, mint Platon barlangjában a napfénynek háttal kuporgó rabok: csak egy-egy bírja elszakítani rabláncát.

Ilyen ösztönvakította filozófiának egyik jelenete nemrég játszódott le előttünk; végső hullámai teljes hatásukban csak most érnek el a nagy tömegekhez. A Bergson megelőző és a veletartó filozófusok nagy táborára gondolok, amelynek tetszetős homályából lassan menekültek ki a Julien Benda és a Jacques Maritain-féle tisztán látni akarók; Szent Tamás örökké ható szelleme húzta vissza őket. Egyáltalában nem tagadjuk Bergson nagyságát, amikor azt állítjuk, hogy inkább hasonlítható élesztőhöz, mint kenyérhez: szerepe fontos, de még nem maga a kenyér; a kenyér — az más, azon sokat fáradtak: vetettek, boronáltak, esőt vártak, arattak, öröltek, dagasztottak, sütöttek — míg az asztalra került. *Ezt vette észre Prohászka*; a nagy szellemi viaskodásban, melyben látszólag ő is elvérzett, éppen ez az ő igazi érdeme. Örök kenyérhez, sok század verejtékével megtalált igazsághoz kötötte lelkét és nem engedte, hogy szirénhangok csábítsák el. De fülét nem fogatta be; hagyta, hadd járják át idegen szelek.

Ennek a széljárásnak felidézése és elbírálása nem könnyű feladat. Ha csak egy embernek — most Prohászkanak — beleállítását akarjuk felidézni, előbb azokat a szempontokat kell láttatnunk, amelyekkel értékelni akarunk, hiszen a legkisebb történelmi adat közlésében is benne van az értékelő szempont is. *Prohászka és Bergson viszonyának filozófiatörténeti vizsgálata és értékelése a philosophia perennis szempontjai szerint történhetik leghelyesebben, mert ez mindig utat hagy a filozófiántúli Th. Haecker szerint hierarchikus látásnak nevezhető beállítottságra is, egy szóval kifejezve: a természetfölötti valóság szemléletre.*¹ A hideg észtől a világot átölelő Szeretetig mindent átfogó szempontokra van szükségünk, hogy Prohászkat csak megközelítőleg is megérthessük.² Ha a most következő szempontok állandó szemmel tartásával értékeljük az azután közlendő történelmi adatokat, látnunk kell, hogy Prohászka nem mozdult el helyéből, csak hallgatódzott a szelek járására; nem mozdult el, de a szelek megtépázták. Akik nézték őt, azt hitték, hogy vére hull.

¹ Theodor Haecker: Mi az ember? Ford. Zoltán Veremund. Szent István-Társulat. 171 l.

² Tisztán a *philosophia perennis* idevágó legfontosabb szempontjait már próbáltuk összefoglalni a *Prohászka Ottokár és Bergson* c. tanulmányban, mely e viszonyoknak nem történeti, hanem teljesen elméleti vizsgálatát tartalmazza. Itt azok a szempontok kibővülnek a hierarchikus látás távlatai szerint. A dolog természete alapján világos, hogy az az említett tanulmány (lásd Athenaeum, 1943 június) az itt közölttel csak együtt ad teljes egészet.

Tévedtek. Csak a másokat, a gyermekeit vérével tápláló pelikán vére piroslott előttük.

Melyek tehát azok a szempontok, melyeket tisztán látnunk kell, hogy a Prohászka-Bergson viszonynak legkisebb történeti adatát is értékelhessük?

A történeti adatok értékeléséhez szükséges szempontok.

1. *Csak azt az embert számítsuk vérbeli filozófusnak, aki a valóság racionális, vagyis az ész saját elveire támaszkodó magyarázatát keresi.* A tiszta racionális szemlélődésben kerülnünk kell a pszichikai adatokat; a gondolkodó legyen a való világ tiszta, mozdulatlan tükré. Éppen a szemlélődés ilyen «mozdulatlanságában» lehet a lélek valamiképpen minden. — *E szempont szerint Prohászka nem vérbeli filozófus.* Ezt fogják mutatni a Prohászka-Bergson viszony adatai is, melyek közül csak majd a kevésbbé ismerteket fogjuk ismertetni.

2. A pusztán az igazságért vállalt filozófiát, a «*philosophie pour philosophiert*», mely első fokon tekintet nélkül hagy minden «gyakorlati» szempontot, *autonóm jellegűnek fogadjuk el*: a tiszta ész független minden «prius vivere» hangsúlyozásától. — Prohászka sohasem fogadott el ilyen «egyoldalú» álláspontot; ezt csak úgy tartja lehetségesnek és helyesnek, ha a hierarchikus látás szempontjaival rögtön kiegészítjük. E szempont szerint *Prohászka nem híve az autonóm filozófiai megismerésnek.*

3. Hogy a lehetséges megismerési fokok között az őáltala sürgetett hol helyezkedik el, azt mutatja meg ez a rövidre fogott vázlat, melyben minden következő az előzőt természetesen magábfoglalja:

a) Az érzékek révén szerzett hétköznapi ismeretek foka: *judicium practicum*.

b) Tudományos-racionális ismeretek foka.

c) Autonóm filozófiai módszerrel kapott ismeretek foka. Itt van a skolasztikus filozófia is, melyen Prohászka nevelkedett.

De a skolasztika ágostonos-misztikus-prohászka ága visszahajlik a *judicium practicum* intuíciós fokához és a természetfeletti-kegyelmidogmatikus megismerés felé tolódik el, vagyis a filozófiai szempontból heteronóm alapigazodással egy filozófián túli megismerési fokra jut, azaz

d) a *bölcsesség* fokához.

Tisztázzuk a fogalmakat. Mit jelent a bölcs (bölcse) és mit jelent a filozófus (filozófia) fogalma?

A *φιλόσοφος* szót kétféleképpen lehet értelmezni: jelentheti az ész emberét, aki csak azt keresi, hogy mit mond a racionális gondolkodás a valóság egész területéről. De jelentheti a nagy elvek szerint boldogulni akaró ember szellemi tevékenységét, aki a maga lábán induló ész ered-

menyeit *kiegészíti* és az egész ember (ész, szív, akarati törekvések) *boldogságát szolgáló életelvekké bővíti ki*.

A *filozófiát* a racionalista kor óta *scientiának kell tekintenünk*; viszont az egész ember boldogságát célzó elvszerű életvitelt, vagyis a sapienciát csak tágabb értelemben nevezhetnők filozófiának. Karakterológiai meggondolás is kétfajta gondolkodó embert állapíthat meg — mondhatjuk Schütz Antallal: az egyikbe tartoznak azok, akik lemondanak arról, hogy eleven érintkezésben maradjanak a valósággal, akik az élet hullámzó óceánjáról visszahúzódnak magányos műhelyeikbe és ott rendületlenül róják a fogalmi és rendszeri megismerésnek, módszeres kutatásnak archimedesi köreit. Van aztán a gondolkodóknak egy másik csoportja, akik a természet és a kegyelem, az eszme és a valóság, a gondolat és a tett mesterei összetevői, akik az igazságkutató embertől is életet követelnek, művészi érzékkel nyúlnak a gondolatok világának nagy kérdéseire is, kátyúba jutott racionalizálás helyett boldogságravágyódnak maguk is és másokat is magukkal akarnak vinni oda, ahol a rész helyett az egész a birtokuk és ahol a természetfölötti világ nyújt beteljesülést az örök emberi vágyaknak.

A gondolkodóknak Schütz Antal által leírt két nagy csoportja közül az első nagyjából fedi a megismerés-szerzésnek azt a fokát, melyet «autonóm filozófiai módszerrel kapott ismeretek fokának» neveztünk; a második csoportnak jellemzése pedig teljesen ráillik a fentebb említett «bölcse ség fokának» gondolkodóira. Prohászka kétségtelenül az utóbbiak közé tartozik.

Sok félreértést kerülhetünk el, ha élesen elkülönítjük az autonóm filozófiát a bölcse ségtől. A *filozófia* a tiszta emberi észnek pusztán az igazságot kereső tudománya, *autonóm βίος θεωρητικός*. A *bölcse ség* viszont a szellem és az élet egységes egészének legközvetlenebb megragadása és a szellem és az élet egységes egészének legközvetlenebb alakítása is, melyet nem a tiszta ész autonómiája, hanem a boldogulni akaró ember heteronómiája jellemez: nagy eszmék elérése, boldog birtoklása. *Amikor most is azt állítjuk az adatok is erre engednek következtetni, hogy Prohászka nem volt filozófus, ez azt jelenti, hogy nem volt tiszta rációval egyetlen szempont szerint (filozófiai autonómiával) tételeket vezető gondolkodó, hanem sokkal inkább volt az egész ember boldogulását sürgető eszmeharcos, művészi beállítottságú nagy átélő, vagyis röviden: művésze lkekü bölc s.*

4. *Az életben* — ha egész komolyságában vesszük — *nem válhatik külön a filozófus és a bölc s álláspontja*, vagyis a tiszta ész szerinti és a nagy elvek szerint élő gondolkodás: a helyesen megtalált igazságnak vezetnie kell a bármily gyöngé akaratot az egész ember boldogsága felé a földi dolgokban az ösztönöket kormányzó józansággal (videte, diende amate), az égi dolgokban pedig a *Prohászka-féle «cselekvő ismeretfölöttiségge h*: amate et videte, quam suavis est Dominus.

5. Amikor az elmélkedő ész a gondolkodókat filozófusok és bölcsek

csoportjára különíti szét, nem kettős igazságot hirdet, — mintha lenne külön igazság a filozófus és külön igazság a bölcs ember számára, — hanem csak azt a tényt regisztrálja, hogy *ugyanazt az igazságot* — az egyetlen igazságot — a végső szempontokat kereső ember is két, alapvetően elkülöníthető beállítottsággal keresheti és találhatja meg: *a tiszta ész világánál*, — ez az autonóm filozófiai látásmód; és *a nagy elvek szerint élő ember boldogságkeresésével*, — ez a bölcs ember látásmódja, aki — talán éppen, mert már végigjárta a hideg ész útjait — nyugodtan vallja, hogy életünk célja nem a gondolkodás, hanem a boldogság. Ezt a belátást megtaláljuk a nagy «lelki emberek» mindegyikénél. De már nem mindegyikük tudja mind a filozófikus, mind pedig a bölcs látásmódot magas fokon megvalósítani és a kettőt együtt egyetlen nagy élet határai között diadalra vinni; csak a Szent Tamás-féle lángelméjű szentek ritka életműve ilyen. — *Prohászkiában például a bölcs látásmód a filozófikus fölé kerekedik*, harcolni kezd vele és sebeket is ejt rajta.

6. Pedig hát *a tiszta filozófikus gondolkodás is megérdemel annyi autonómiát, hogy hagyjuk őt mindentől függetlenül kialakulni*. Ez az autonómia mind a filozófus, mind a nagy elvek szerint élő igazi bölcs szempontjából — függetlenséget jelent. Csakhogy míg a filozófus ezt a függetlenséget hajlandó bizonyos összefüggésnélküliséggé túlozni (mintha pl. a felismert Isten csak az eszemet és nem egyszersmind érzelmemet és akaratomat is, vagyis az egész embert kívánná) — és a filozófiai autonómiát hajlandó az irracionális, életdiktálta és gyakorlati szempontokkal össze-nem-függésnek ítélni az ő pusztán elméleti beállítottsága miatt (mennyi példát mutat erre a filozófiatörténet!), addig a bölcs csak első és szükséges, de nem teljes és nem egyetlen bírónak fogadja el a hideg ész szavát, hanem hangsúlyozza az életet, az ésszel fölismert nagy elvek életbe állítását is, pl. Isten gyakorlati szeretetét. Az igazi filozófia, a philosophia perennis úgyszólván ugyanazokra az értékekre mutat, ahová minden út visz előbb vagy utóbb. Tehát ha racionálisan értékeljük is a *εωσινης εινεκεν* elvet, a gyakorlat szempontjából — vagyis az ember végső boldogságát szemmel tartva — el kell ismernünk, hogy ez az elv az egész ember számára a helyes életvitelt is jelenti.

7. Igazat adunk Prohászkiának, amikor azt hirdeti: «*Ne féljete a poézistól*», hiszen még Pauler Ákos is édestestvéreknek, egymásra szoruló két jóbarátnak mondta a filozófiát és a poézist. De jogosnak kell tartanunk ezt a felszólítást is: *ne féljete a tiszta észtól*; ennek is oda kell jutnia, ahol *az igazság és az élet nem ölik egymást*, hanem egybeesnek; erre az útra az észnek egyedül kell elindulnia, ha a cél elérésében szüksége lesz is idegen támogatásra.

8. Paulert követve álláspontunk nem az, hogy nekünk embereknek valaha is biztosan sikerülni fog a létezőket minden ízükben logizálni, hanem hogy egy mindenható elme, aminőnek Isten intellektusát gondoljuk, minden létezőnek racionalitását ismeri fel. Skolasztikus tanul-

mányai után szinte hideg ésszel fejezi ki ezt Prohászka: «Az ész annyiban ismeri meg a valóságot, amennyiben a valóságban észszerűséget talál; ami nem észszerű, az nem fölismerhető. Észszerűség és fölismerhetőség egy és ugyanaz».¹ Mivel pedig — folytathatjuk tovább — a tiszta ész számára a «legkisebb» létező is felismerhető, azért minden létező felismerhető, vagyis észszerű, racionális. S a további félreértések elkerülése végett rögtön hozzátesszük: minden létező észszerű, racionális a tiszta ész számára, de nem minden létező mondható racionálisnak az emberi ész, a *hic et nunc* gondolkodó emberi ész számára; vagyis *a hie et nunc gondolkodó ember számára sok-minden* — de mily sok-minden — *meg nem ismerhető*. — Ezeket az elénk meredő határokat akarja kitágítani, sőt Bergsonnal le is rombolni az élményfilozófia, amikor az élményben és a közvetlen megtapasztalásban meglevő, még el nem racionalizált megismerést tekinti lényegesnek, sőt sokszor egyedül fontosnak. A hideg racionalizmus és a túlzó intuicionizmus között sok átmeneti álláspont lehetséges. Prohászka «juste milieu» keres: a tiszta ész által megtalált tartalmakat értékeli ugyan, de a folyó élet szempontjába állva és onnan visszanezve lebecsüli őket, így aztán nemcsak bölcsesége hangsúlyozza a «prius vivere» elvet, hanem filozófiájába is ez csúszik be és ott ismeretelméleti egyoldalúságot eredményez. Ez az ismeretelméleti egyoldalúság lesz *hasonló* a bergsonista filozófia szélsőségeihez;² *ő nem annyira a bergsonizmushoz jut közel, mint inkább egy ágostonos-misztikus bölcseséghez; e hasonlóság, de velejében mégis más-jellegűség miatt kell idézőjelben tárgyalni az ő «bergsonizmusah.* (Az idézőjel itt azt fejezi ki, hogy az ő bergsonizmusa igazában csak látszólagos.)

9. Prohászka *soha nem akar csak-filozófus lenni*; de néha filozófusként is kell szólnia; ilyenkor filozofálásába gyakran kerülnek a filozofikus szempontok: bölcs, meg gyakorlati szempontokat néz mindig, vagyis soha nem csak-filozófus. A «több élet» nevében szól, ezért hát az értékelés alsó fokára kerül az öncélú filozofálás. *Rendszer-fogalma is inkább csak összefoglalást hangsúlyoz*, de nem filozofikus szempontot. Ő is egymáshoz illeszti a különálló «s mégis csak kapcsolatot sürgető» fogalmakat, de a *secundum quid* kérdése nála elhalványul vagy legtöbbször szándékosan nem-filozofikus. *Az egységes filozófiai szempont hiányamk* természetes következménye, hogy bárhol nyitunk bele Prohászka bármelyik könyvébe, néhány lapon belül találhatunk részeket, ahol elismeri az értelem értékét, nem sokkal arrébb trottnak nevezi a rációt, az átélést sürgeti mindenekelőtt, majd a valóság legfinomabb rezdüléseinek megfogására csak az intuíciót tartja képesnek.⁸ Végül

¹Össz. műnk. XII. 270., 1895-ből.

²E kérdés elméleti részét lásd Prohászka és Bergson című tanulmányomban.

³Részletesen lásd: Prohászka intuíciója és átélése. (Szent István-Társulat, Budapest, 1942. 50 l.)

maga örül ennek a «filozófiai egyoldalúság»-tól mentes látásmódnak: «Ha valaki nem a számtani arányok miatt, nem az építészet fejlődésének filozófiája miatt lelkesül valamiért, pl. a gótikáért, hanem ha lelkesül érte azért, mert eszméinek, vallásos buzgalmának gyönyörű kifejezését látja benne: akkor erőszakos is, kegyetlen is lehet; de a mű meglesz. Az ilyen emberek nem theorétikusak, hanem praktikusak s van bennük sokkal több tetterő, kitartás és lelkesülés, mint a theorétikusokban».¹

Lehet-e ennél tisztábban megfogalmazni a bölcs (tehát nem-filozófus) ember látásmódját? Ez az atheorétikus módszer «erőszakos», de egész művet alkot.

Ilyen atheorétikus beállítottsággal fogadja a bergsonizmus legelső halasait is.

Mikorra tehetők Prohászka első találkozásai a bergsonista gondolatokkal?

Az elvont, öncélú okoskodást, a számok és az élettelen anyag törvényeit Prohászka mindig ridegnek ítélte.² Természettudományos tanulmányai nem a pozitivista tudós és filozófus, hanem a mindent látni akaró és e látás révén a modern emberhez szóló tudó apostolnak lelki igényeit elégitették ki.³ A materializmus ellen éppen ő küzdött nálunk a legnagyobb erővel és tudással; természettudományos olvasmányainak és írásainak célja az volt, hogy a szellemi valóságok felé térítse az anyag vizsgálatába merült embereket: az ég felé vezérlő kalauznak akarta megtenni az emberi tudás minden ágát.

Az önmagára maradó természettudományos munkának csak viszonylagos értéket tulajdonít: súlya attól függ, hogy mennyire tudja az embert a lélek útjain vezetni és segíteni. De mintha ez a viszonylagos értékbe vetett józan bizalma is meginogna a természettudományok iránt — az 1900 utáni években. 1901-ben így ír: «A mechanika nem minden, a világ s az élet mélyebb, mint ahogy gondoltuk. A materialisták Kirchhof Gusztávval és Poincaréval arra a belátásra jutnak, hogy a fizikai elméleteknek egyáltalán nem az a célja, hogy a dolgok lényegét és az életet magyarázzák, hanem hogy a történeteket s azoknak összefüggéseit kimutassák. Poincaré kijelentése a fizikusoknak múlt évi (1900) nemzetközi kongresszusán Parisban józan is, szerény is, kegyetlen is; kegyetlen, mert lemondást követel több nagyzó modern gondolatról, de lemondást a tévelyről az igazságért, lemondást a nagy-mondásokról az igazi methodusért. — Hiába; a tudományra is lemondás vár, az a

¹ össz. műnk. I. 15., Isten és világ, 1890-ből.

² V. ö. Szempontok: 2.: Prohászka nem az öncélú gondolkodás híve.

³ V. ö. Szempontok: 3.: a boldogulni és boldogítani akaró bölcs ember szempontja.

lemondás, hogy a világot az ember fizikailag megmagyarázni képtelen».¹

1904-ben Amerikában járt; az akkori amerikai filozófiáról összefoglaló vélemények — tehát nem szakszerű filozófiai könyvek — révén sokat hallhatott. James pragmatizmusa is ezidőtájt kerül elő írásaiban.

Észreveszi, hogy a nyugati filozófiai alakulás visszaszorítja a pozitívizmust. Látja, hogy az ismeretelmélet és az új metafizikai érdeklődés váltja fel azt a Laplace-féle törekvést, melynek végső nagy álma: egyetlen matematikai képletbe foglalni bele egész világunkat.² A természettudományokba vetett bizalma 1906 táján már józanul kevés; érdeklődése ekkor fordul az ismeretelmélet felé. Paptársainak, majd aulistáinak még asztali beszélgetéseiben is gnozeológiai problémákat fejteget és a látni akaró elme igazságszomja szól ilyenféle szavaiból: «Azt, azt kellene tudni mindenekelőtt, hogy mi is igazában a megismerés! »

Könyvtárában ekkor szaporodnak el a bergsonista szellemű filozófiai átalakulást ismertető könyvek, a szellemi pálfordulást ünneplő francia és német munkák. Ezeknek az írásoknak legnagyobb része 1908 körüli kiadású. Sajnos, semmi biztos adatunk nincs arra vonatkozólag, hogy pontosan mikor kerültek Prohászka könyvtárába. Hosszú lenne most kimutatni — de tény — hogy Prohászka akkori írásainak szelleme, az általa akkor használt idézetek arra engednek következtetni, hogy ezek a könyvek a kiadásuk után rögtön vagy néhány évvel később Prohászka kezében voltak.

*Milyen könyvekből ismerte meg Prohászka a bergsonista színezetű gondolatokat?*⁹

Nagy szellemek ritkaszép találkozását látjuk itt. Képzelnék csak el az 1908 körüli Prohászkat, akiben mindjobban elhatalmasodik az intuitív és voluntarista látásmód. Lelkéhez eléggé közel állanak azok a gondolatok, melyeket az akkori francia könyvekben kapott. A filozófiai fejtegetések ugyan nem nyelik meg őt, de amit az átéléstről és az intuíciónál mondanak, az csak többé-kevésbé tökéletesebb kifejezése a saját

¹ Össz. munk. XIII. 169-170., 1901-ből. — V. ö. Szempontok: 8.: sok mindent nem ismerünk.

² V. ö. Szempontok: 8.: a hie et nunc gondolkodó emberi elme nem bírhatja logizálni, egyetlen matematikai képletbe szedni az egész világot.

³ Prohászka könyveit ma a székesfehérvári püspöki nagy könyvtár és a püspöki kézikönyvtár polcain találhatjuk meg, besorozva több ezer régi és máshonnan utóbb odakerült könyv közé. Legtöbb könyvét maga látta el kézjeggyel, ezért nem nagyon nehéz kiválogatni őket. A témakörünket érdeklő könyvek közül csak a legjellemzőbbeket említem, melyeket Prohászka többször idéz vagy melyeknek gondolatai fel-felbukkannak az Ő írásaiban. E könyvek közül néhány talán nem kifejezetten bergsonista, de mind a filozófiai szélfordulást jelzi:

mondanivalójának. Kialakulatlan filozófiát is kap ezekből a könyvekből, forrongó, vajúdó eszmék tisztulatlan alakulását. Prohászka szellemi fejlődésének legszerencsétlenebb — az ő szempontjából talán leg-szerencsésebb — fordulatának tekinthetjük, hogy ilyen le nem higgadt francia eszme-harcok táplálták őt éppen abban az időben, amikor végleges irányt vett szellemének kialakulása. Igaz, azt is nyugodtan mondhatjuk, hogy ezek nélkül is azzá lett volna, akivé lett. Ő már maga is leírta ezt a pár antiintellektualista sort, világgá is hirdette egy pécsi konferencia-beszédben: «A gondolat nem meggyőződés; a meggyőződés akarat. Én kitörölném a dialektikából e kérdést; ez a pszichológiába való. Senki sem biztos valamiről, aki csak dialektikus. A biztonság érzés.

R. P. *Leray* eudiste: *La constitution de l'univers et le dogme de l'Eucharistie*, Paris, 1900. Nincs teljesen felvágva: kék ceruzával beírva: Prohászka Ottokár.

B. *Carneri*: *Der moderne Mensch*. Versuche über Lebensführung. Volks-Ausgabe. 21—25 Tausend. Stuttgart. Emil Strauß Verlag. A. Körner. Az 5. kiadás előszava 1901-ből.

Graf Leo Tolstoi: *Was ist Kunst?* 1902. évi német kiadás.

Graf Leo Tolstoi: *Über die Kunst* Fortsetzung von «Was ist Kunst?» 1903.

Huysmans: *L'oblat*. Paris, 1903.

Le réalisme chrétien et l'idéalisme grec, par l'abbé L. Laberthonnière. III. éd. 1904.

Albert Kalthoff: *Die Religion der Modernen*, 1905.

Otto Weininger: *Geschlecht und Charakter*. IV. kiadás. 1905.

Henri Brémond: *Newman*. Essai de biographie psychologique. Paris. 1906. Prohászka kézjeggyével.

Henri Bois, prof, à la Faculté de Théologie protestante de Montauban: *La valeur de l'expérience religieuse*. II. éd. 1908.

Paul Bureau: *La crise morale des temps nouveaux*. 1908.

Joseph Serre: *L'église et la pensée*. (Esquisse d'une théorie nouvelle. II. éd. refondue et considérablement augmentée de l'Église et l'Esprit large. 1908.

Karl Muth: *Die Wiedergeburt der Dichtung*. Kösel, 1909.

A *Bibliothèque de critique religieuse*-ből különösen figyelmet érdemel: *Le pragmatisme*, étude de ses diverses formes anglo-américaines, françaises, italiennes et de sa valeur religieuse, par *Marcel Hébert*, prof, à l'Institut des Hautes Études (Univ. Nouvelle de Bruxelles (seconde édition, avec la réponse de *M. William James*. Paris. 1910, egyes részei (Blondel, Bergson ismertetése) felvágatlanok voltak.

Paul Sabotier: *L'orientation religieuse de la France actuelle*. 1911.

Az ő 1907-ben írt *Modem katolicizmus* c. füzete 1911-ben *Az intellektualizmus túlhatásai*-val és még egy cikkével együtt indexre került, valószínűleg a sokak számára félremagyarázható, sőt önmagukban is túlzó ismeretelméleti kifejezések miatt. (E kérdés részleteit lásd Prohászka intuíciója, meg Prohászka és Bergson c. tanulmányaimban.) De hogy mennyire nem volt modernista, mennyire nem is érdekelte őt, hogy milyen érvekkel védheti magát a modernizmus, arra egy jellemző kis adat: teljesen fölvágtatlanul hagyta a könyvszállítójától hozzá küldött modernista vitairatot: *Le programme des Modernistes*. Réplique à l'Encyclique du Pape Pie X. Pascendi Dominici gregis. IIe éd. revue et corrigée. Paris, 1911.

A kétszerkettőről is az érzése által biztos az ember. Tessék ezt nekem egyelőre elhinni.¹ Hasonlóképen az eszmény nemcsak gondolat, hanem gyűjtő, vonzó, elragadó, hatalmas gondolat. Az eszmény nem dialektikai képlet, nem logikai kategória, hanem oly gondolat, melyben érzés vibrál, oly képlet, melyben lélek él».²

Az ilyen antiintellektualista tűzre csak még inkább benzint zúdítanak az olvasmányai során felbukkanó gondolatok, melyeket ő kis és nagy papírszeletekre, újságlapokra, levélborítékokra stb. irogatott, csak néha jelezve a könyvet és a lapszámot is, pl. így:

«Ha a filozófiákat nézzük, azt látjuk, hogy csinálmányokból s fogalmakból építenek. 98.» (A forrás megjelölése nélkül).³

«A fogalmak absztrakt világot adnak, mely a fejekben él s néha a valóságot elfödí, nem engedi látni.» (Minden jelölés nélkül).*

Három sorba, hevenyészett jelöléssel és rövidítéssel sehol jobban nem foglalta össze álláspontját, mint itt:

«Világunkat mi csináljuk, a) absztrakt gondolatok, szelvények, keretek; b) tudományos rendszerek; 1. törvények (faits scientifiques); 2. szimbólumokkal dolgozunk; c) csinálmányok, tér, idő; d) igazítanak a cselekvésre.»

Naponkint mondta a szentmisében a «Verbum caro factum est» szavakat, többször maga mondja az átélésről, hogy ebben a pusztában szótestet vesz magára, életet ölt. Ilyen — ismeretelméletben miszticizmusnak nevezhető képekben még csak segítették képzeletvilágát *Joseph Serre* könyvének egyes sorai: «Dans le catholicisme, le Verbe s'est fait chair, la matière est entrée dans l'essence même de la religion spirituelle, comme le Christ est l'incarnation du Verbe, l'Église est l'incarnation de Christ», (A katolicizmusban az Ige testté lett, az anyag a szellemi vallásnak lényegébe lépett bele, mint ahogy Krisztus az Ige megtestesülése, az Egyház Krisztus megtestesülése.)

Otto Weininger könyvében azokat a sorokat jelölte meg, melyekben a szerző hamisnak és veszélyesnek ítéli a pszichologizmust.

Henri Brémond: Newman c. könyve mindjárt az elején nagy finomsággal ír az intuitív lelki-alkatról Mekkora élvezettel olvashatta ezt Prohászka !

¹ V. ö. Szemp. I. figyelmeztetését; a tiszta racionális szemlélődésben kerülnünk kell a pszichikai adatokat.

² V. ö. Szemp. 4.: a prohászka «cselekvő ismeretfölöttiség»; Szemp. 5.: Prohászka-ban a bölcs látásmód a filozofikus fölé kerekedik; Szemp. 8.: Prohászka ismeretelméleti túlzása hasonló a bergsonizmus szélsőségeihez. — Idézte: Konferencia-beszédek, melyeket a pécsi kat. körben 1907 március 4., 5. és 6-án mondott Prohászka Ottokár dr., székesfehérvári megyéspüspök. Kézirat gyanánt. Pécs, 1907. Nyomatott Taizs József könyvnyomdájában. 21 l.; id. hely: 18. l.

³ Íme, az autonóm filozófiát ilyen egyoldalúan leértékeli.

⁴ Ugyanaz a szélső álláspont.

Tolsztoj művészetelméleti könyvei azt mondták meg neki, hogy a művészet a nemes és egészséges világnézetet szolgálja.

Marcel Héberttől megtudta, hogy Blondel és Bergson, meg a pragmatisták tana között «essentielles séparations», lényeges különbségek vannak: Bergsonnál a perception pure van meg: «Il faut tâcher de voir pour voir» — igyekeznünk kell látni csak azért, hogy lássunk — mondja Bergson az *Évolution créatrice* 323. lapján — «et non plus de voir pour agir» — és nem mindig azért, hogy tegyünk; a pragmatisták számára az igazság kritériuma a hasznosság.

Kalthoff a nyugati vallási helyzetre tette őt még jobban figyelmessé.

Spengler sötét látása ellen bizonyára lázadott józan optimizmusa.

Kari Muth könyvében megjelölte azt a sort, mely az átélés és a közlés legfőbb törvényét tartalmazza: egyezzék meg a szív és a szó.

Laberthonnieretől sokat tanult. A keresztény realizmus józanságát csaknem az ő szavaival festi későbbi írásaiban. A görög filozófiáról ugyanúgy fog írni hamarosan, mint Laberthonnière vagy Bergson, akit ajkkor még csak az olvasmányoiban előforduló idézetekből ismert. Íme Laberthonniérenek egy mondata, mely lényegében többször feltalálható Bergsonnál is: «Le procédé de la philosophie grecque est un artifice pour fixer ce qui est par nature toujours en mouvement et pour unifier ce qui par nature est essentiellement multiple; elle est victime de son objectivisme naïf».¹ (A görög filozófia eljárás módja: gondolati mesteriség, hogy megrögzítse azt, ami természete szerint mindig mozgásban van és hogy egységesítse azt, ami természete szerint sokféle; ez a filozófia a naiv optimizmusának áldozata.)

Charles Péguy Cahiers de la Qmnzaine-íntk néhány füzetéből is eléggé megismerhette a bergsonista szellemű írások szokatlan gondolkodásmódját.

Paul Bureau az erkölcsi és filozófiai krízisről szóló könyve nagy gondolatindító volt Prohászka hasonló dolgozataihoz. Megjelölte azokat a részeket, ahol a szerző a társadalmi életnek a tudományokkal való összefüggéséről értekezik; vele együtt ő is a merőben értelmi kultúrát és az anyagi gazdagságot vonja felelősségre a modern idők romlottságáért; sokat olvasott itt Bergsonról; már valami józan tartózkodásra figyelmeztette őt Paul Bureau: ne a túlzó új filozófiát kövessük, hanem azokat, akik az új filozófia és az erkölcs között meg tudták csinálni a helyes összeegyeztetést: «Ce procédé ne paraître illégitime à personne à une époque, où le pragmatisme et la philosophie de l'action ont obtenu si rapidement de bon aloi» (ezt a gyakorlati álláspontot senki sem mondhatja helytelennek, hiszen ma a pragmatizmus és a cselekvés filozófiája hirtelen nagy tért hódított); itt találkozunk

¹ Le réalisme chrétien et l'idéalisme grec, par l'abbé Laberthonnière. III. éd. 1904. 14. p.

a «poussée vitale» (életerő, életlendület) ugyancsak homályos fogalmával; itt látja felsorolva Bergson könyveit, Le Roy munkáit is.

Henri Bois könyve a vallásos élmény értékéről adott neki sok szempontot: tele van az *activité*, *force*, *amour* lendületével; itt látja Kant tételének («la réalité extérieure est inconnaissable» —a külső világ lényegében megismerhetetlen) bergsonista ízű cáfolatát; itt olvas remek lapokat az «objektív idealizmusról»; itt tudja meg, hogy M. Pillon és Bergson látása között vannak hasonló és eltérő vonások; nem az érdekelte őt, hogy mit mond Pillon részletesen, hanem csak az, hogy sokan hasonlóan gondolkodnak, és hogy követeléseik, újításaik jogosak. Itt olvashat bőven az intuícioról, pl.: «Le temps est la forme du *sens interne*, c'est à dire de l'intuition de nous-mêmes et de notre état intérieure et de tous les états analogues au nôtre». (Az idő a benső érzék formája, azaz az intuícióé, a magunkról, benső állapotunkról és a mienkével analóg minden más állapotról való intuícióé); mennyit elmélkedik ő erről a *sensus intimusról*... «Le temps est la forme de »*intuition spirituelle*«. (Az idő a szellemi (benső) intuíció formája.) «*Sens interne*» és «*intuition spirituelle*» Henri Boisnál egyenlő fogalmak. Bois, ez a protestáns filozófus világosan megmondta neki (— Prohászka meg is jelölte —), hogy «a vallásos élet és a Szentlélek hatására az emberi szellemnek birtokolnia kell azt a képességet, hogy legmélyebb benső tapasztalait (*expériences vitales*) mindig nagyobb tömegek számára értékes értelmi öltözetbe tudja öltöztetni». Mennyit elmélkedhetett — akkori írásai mutatják — éppen az általa megjelölt részek nyomán a «*sympathie d'intelligence*» (v. ö. Bergson: «*L'intuition est une sympathie intellectuelle*») és a «*sympathie de sentiment*»-ról. Sok-sok utalást talált itt Bergsonra, Jamesre, Ribotra stb.

Itt van aztán a bergsonista hatások szempontjából egyik legfontosabb könyv, melyet Prohászka 1911 táján olvasott és maga is több helyen idézett: *Paul Sabotier* *L'orientation religieuse de la France actuelle* c. munkája. Ceruzajelölés tanúskodik arról, hogy feltűnt neki a Guyauról, Bergsonról, Jamesről szóló rész. Itt olvashatta James *La philosophie de l'expérience* c. könyvének szavait: «*Considérez, comme en train de se faire, la chose à définir*» (A meghatározandó dolgot az (önmagától) teremtődés folyamatában szemléljük): tipikus bergsonista gondolat Jamesnél... «Mert hát tudják, ugy-e, hogy mi a valódi teremtődés (*le devenir réel*), mely mindenütt a folyton sarjadó kibontakozást adja.» Pár lappal arrébb olvasta *Rémy de Gourmont* véleményét *Bergsonról*: «*Les nuées métaphysiques qu'il remue avec éloquence se résolvent en pluie religieuse*» (Azok a metafizikus felhők, melyeket Bergson kerget szónoki hévvel, vallásos esőben olvadnak szét.) Sabatier ismertetése során egész forrongásában látja azt a nagy áramlatot, mely *Boutroux*, *Bergson*, *James*, *Eucken*, *Flournoy*, *Olivier Lodge*, *Poincaré*, *Le Roy*, *Blondel*, *Fonsegrive*, *Laberthonnière*, *Tyrrel*, *Gyau* és a többi modern

gondolkodó nevéhez fűződik s melyet Sabatier remekül így foglal össze pár szóval: «Un appel à la vie, à l'expérience, à la volonté — contre la raison abstraite»: felhívás az életre, a tapasztalatra, az akarat kifejtésére — az elvont ésszel szemben.¹ Prohászka többször meghívta ceruzájával Newman, Walt Whitman, Troeltsch, Fogazzaro nevét is. A saját gondolatait találta meg Boutroux tanításában: «A vallás egyfajta szintézise vagy még inkább benső és szellemi egysége az ösztönek és az értelemnek, mely egységben mindkét elem átjárja a másikat, s ezzel átalakítja és magasra emeli; így lesz a szerves egységükben alkotóerő (puissance créatrice), mely az egymástól különválasztott elemekben nincsen meg.² Sabatier könyvének egyik részét Prohászka szinte betűnként aláhúzta, mert érezte, hogy nagyon illik sajátmagára: «Egyes katolikusok az új szellemi irányzatban nem az erkölcsi és vallásos, életük kiforgatását látják, hanem — helyesen — éppen eszközt arra, hogy a vallást és az erkölcsöt jobban elmélyítsék, nagyobb intenzitással átéljék, több lendülettel és így több tisztánlátással és érte'ni biztonsággal is».³

Hogyan fogadta Prohászka ezeket a bergsonista hatásokat?

Áttekintettük néhány fontosabb könyv segítségével azt a világot, melyben Prohászka élt 1910 táján. Lehet, hogy a nagy filozófiai átalakulás egyes részleteivel csak később találkozott: lehet, hogy a felsorolt könyvek közül egyik-másik csak később került kezébe, de kétségtelen, hogy egész lelkével benne élt a nagy filozófiai átértékelésben. 1910 előtt még semmit sem olvasott Bergson írásából, de Bergsontól vett idézetekkel már bőven találkozott olvasmányaiban; hosszabb eredeti Bergson-szöveg nélkül is tudta, mit hoz az új filozófia; csak néhány általános összefoglalást kapott róla, mégis felismerte veszélyeit és értékeit is; a veszélyes elemeket szigorúan bírálja, az értékeseket igyekezett magához alakítani, gondolatvilágába szőni, úgy, hogy dogmatikus hite és egyházhoz-ragaszkodása töretlenül ép maradjon. Ezt az egész lelkét kitöltő nagy munkát mutatja a kiadatlan kéziratok között talált három vázlata:

a) 1908 őszeről keltezett egész lapnyi levélpapír hátára felvázolt néhány gondolatot a szellemi «szélfordulásról»;

b) egy másik levél hátán ugyanazt a gondolatkört kicsit bővebben kifejtette;

c) egy harmadik, immár négy lapnyi kidolgozásban — szintén 1908 őszeről maradt levélpapíron — részletesen, kusza, egymásra torlódó

¹ Sabatier: op. cit. 121. p.

² Sabatier által átvett idézet Boutrouxnak Science et religion dans la philosophie contemporaine c. könyvéből, 394. p.

³ U. o. 185. p.

gondolatokban mutatja meg nekünk, mit tartott ő az egész nagy változásról, mely mögött mindjobban Bergsont látta meg. Csekély kihagyásokkal közlöm ezt a tanulmány-vázlatát, helyenkint kiegészítve az első kettőnek világosabb részleteivel; rövidített szavait, a félmondatokat kiegészítettem, de még így is érezzük nagy szellemének felvillanásait és vajúdo hullámzását:

«A modern szellem nagy kritikával revideál. Fejlődést, elváltozást, megújulást hirdet. Kiindulása nemes; princípiuma a kiindulásnak: a több, nemesebb emberi élet.

Okvetlenül hinnem kell, hogy a kultúra-mozgalom csak folytatás, történeti folyamat, mely nincs megszakítva, mely egyre új meg új elemeket állít be az életbe. (Az újság nem lehet szakítás, az újításnak organikusnak kell lennie; e radikáció sose radikalizmus.)

A helyes állásfoglalás szerintem az lesz, mely a kritikát méltányolja, s az általa fölvetett problémák oldozgatásába szívesen megy bele.

Új elemeket szívesen veszünk akár az immanens irányban, akár a szubjektívnek kimélyítésében, az erkölcsnek, emberinek a jogival, a történelmivel való illőbb, alkalmasabb kombinációjában, méltányosabb megegyeztetésében: ez az emberi ideált szolgálja. De épp azért, mert folyamat és önmagába koncentrálja az embert, metafizikáját beléje helyezi és belőle kiindulva fejtegeti: kritizálja a jelent, a létezőt, a történetit ... metafizikában, vallásban, erkölcsben, intézményekben. Új energiákat akar fölléptetni, új társadalmi alakulásokat hirdet, új irányokat sürget,

A realizmus alapján állunk, de elfogadjuk a kritikát. Egyre kell ügyelni: hogy a kritikai radikalizmus ki ne tépje a szellemi, történelmi, társadalmi élet gyökérszárait és ne ignorálja a fejlődés nagy téziséit, melyet másutt annyira hirdet és sürget. Nem szabad a modern filozófiának úgy alakulni, hogy radikális tagadása, kifordítása legyen a réginek, hanem a régít új szintézisnek megalkotására segítse, azon elemek kombinálására, melyet a fejlődés és a haladás fölvet. Nekünk el kell fogadnunk a pozitív kutatás kritikai metódusát és criticizmusát, — revideálni kell kultúránk, örökségét, mely dicsőségünk és keresztünk egyúttal. Elismerem, hogy a hagyományban sok a szellemi restség és a formák sok hatalmi érdeket is szolgálnak, de ha ezekhez a fejlődés törvénye ellenére hűségesen ragaszkodunk, elvesztjük a haladás fonalát és egyszerűs mind a modern haladó elemek bizalmát. Meg kell értenünk a modern világot. Ez a kritika elejt többet, megdönt s újat akar; jól teszi, ha megváltoztat egyetmást. Ezt kívánja a haladás.

A haladás két fogalmat egyesít: a változást s a folytonosságot; a haladás tehát egység, ugyanazonosság, mely fejlik és tökéletesbül. A haladás tehát: a múlt és jelen és jövő ideális egysége, régiség és újság, maradás és változás. A kultúrmozgalom csak folytatólagosan történelmi folyamat; de éppen ezért folyamat és folytatás.

Tehát elfogadni a kultúra revízióját.

Mert a gondolat tele van eleven, tevékeny impulzussal, meleggel, hévvel. Zónája a világ-megjavítás szellemének.

Mondom, hogy kellene filozófia-történeti pozitív kutatások, kellene tudományos metódusok, melyekkel szemben a tradicionálisnak nem szabad elzárkózni. De az új elemekkel nem szabad a haladásnak kizárólagos szisztémát csinálni.

A pozitív kritikát az értelem kiáradásának tekintem, mely érteni, elmélyedni akar metafizikai, vallási, erkölcsi, jogi, társadalmi, egyéni irányban s fölérteni a régit s az újat.

A fejlődésben elavul sokminden, új lesz! Ha összehasonlítjuk a modern társadalmat a középkorival, sok új elemet találunk az előbbiben; sok történelmi alakulás megszűnt.

De azt siettetni sem lehet; az elvek, az ideálok nemcsak a jelen alakulásra vonatkoznak, hanem vezetnek: a jövő feléjük tart és a jelen nem dicsekedhet, hogy már elérte.

Van krízis, idejüket múlt formációk, történelmi tradíciók, érzések s nézetek krízise. Tisztább, precízebb határitást akar a vallás és az állam között, nem akarja összezavarni a két szférát, az Isten s a Császár jogainak szféráját s a hívő gondolkodás zónáját.

Új elemek vetődnek föl a filozófiában akár az idealista monizmus, akár a történelmi materializmus felől s az ember kombinálni akarja azokat tradicionális hitével, harmóniát keres köztük. Ez lesz a filozófiai probléma akár a katolicizmusban, akár a jogban ...

A konfliktus nagy a filozófiai világban, az átalakulás is; de ez nem ölt oly mérveket; természetesen a láрма, az epifenomenon túlságos ... Inkább a teória, a gondolat a bántó; nagy megegyezés lehetne, ha innen is, onnan is a csatazaj megszűnnék s a munka folyamata előtérbe lépne, ami bizonytalanságot egyesít: a kulturális haladás.

Tudom, hogy emellett s ez alatt s efölött telítve van a lég filozófiai, pszichológiai elemekkel...

Mi vezessen: a több kritika.

A filozófiai ütközés a dualista realizmus és a monizmus közt, bármily alakot öltön, csak az utolsó századok aspirációinak kifejezése; annak a kiindulásnak, annak az értelmi viselkedésnek fejleménye, mely Bacon, Galilei, Cartestől Wundt, Bergson, Jamesig terjed.

Egyrészt tele irracionális elemekkel, milyen a lét s benne az ember s az ember világában megint a győzelmes, a típust megalkotó környezet. Az ember, mint akarat, mint ellenálló reaktív erő semmi, az erkölcs, a gondolat csak ideológia tartalom nélkül. De e felfogás, mely mint igazi materializmus — tele van, bár másutt ignorálni akarja őket — irracionális elemekkel, ignorálni akarja az erőt és erőszakot, tényeket, a történelmi alakulást, a jogi formákat... s így valóságos idealizmussá válik, mert az ember absztrakt, kontemprált típusát tekinti, mely az egyéni

meghatározást az ideák sugaraiban elolvasztja ...: beérett idealizmus. Azért az egyéni elvész a milióban.

A monizmus a levés, az alakulás filozófiája, s ebbe az alakuló realitásba fölvesz mindent, ami reális magában, a noumenont, Istent, világot...

A modern kultúrmozgalmat, mely az emberi életet most jellemzi, nem lehet a változó politika szémszögéből megítélni, hanem csak magasan fekvő szempontoktól, melyek bemutatják a mozgalom vezető eszméit, értékeit, egyszersmind a veszélyeket s a tennivalókat.

A materializmus, akármilyen legyen, az önálló erkölcsi erőt, szellemet ignorálja, nála az ember — mint akarat, mint kiindulási, reaktív — függvény; az ember lenyomat, értelmi s erkölcsi világ oppositója — termékeny s teremtő erők nélkül. Az ember a milió függvénye. Az egyénit ignorálja.

Ki kell indulnunk a mélységből: egy utunk van: a mélyebb, igazabb belátás, mely mindnyájunknak igazabb: nemesebb lelkiismeretünkben várhat csak javulást. Ez egy hosszú értelmi és erkölcsi folyamat, melyet a főnálló filozófiai rend kritikája s a «tett propagandája» siettethet ugyan, de nem helyettesíthet. Látjuk, hogy sok az ellenség. Másutt megint az eszményi irányzatok elnyelik az irracionális, de szükséges elemeket...

A modern kritikának kritériuma s mértéke mindenütt az ember: a történelmi materializmusban a világfejlődés az emberi munkában s az arra épített s attól feltételezett emberi szellemiségben lép elénk. Az idealista irányzatban pedig az ember a természetben dolgozik bár, de filozófiája mindig saját életének történetétől, múltjától és jövőjétől vonatkozik. (Sic.) Az emberi szellem visszatér önmagára, az ő világa érdekli... s nemcsak központjába helyezi az embert a világnak, hanem azonosítja vele; az ember lelke, szelleme, élete a világ maga ...

Ilyen a szociál-filozófiai és a történelmi materializmus, ahol szintén nincs igazság, hanem van szerv, akár ész, akár kéz, van csáp, van értelem, s az mind arra való, hogy ez az alak tapogatással, alkalmazkodással boldoguljon; de abszolút tartalom nincs itt. Tisztán esedékes minden, alap, lényeg, változhatatlan elvek sem itt, sem ott. Az idealizmus az aktust szubsztanciának nézi; az ember élete ez a legömbölyödő fonál s annak egyik hordozója, mozgatója a gondolat. Az értelem mellesleges, a fő, hogy hasznos legyen s vigye előbbre a tevékenységet. így a tudás s az élet s az ember ki van szakítva az elvek világából, ki van tépve s mint ilyen kitépott és kiszakított intellectus van beállítva az elváltozás sodrába; ezt a folytonos elváltozást teszi gondolatának kizárólagos tartalmává. — Ezt kéri s irányzat gyanánt elfogadja manapság többé-kevésbé mindenki.

A modern kritika revízió alá veszi a keresztény világnézetet, tehát alapjában a dualizmust: monizmust a dualizmussal szemben állít.

A kritikát szívesen fogadjuk, de a kritika nem jelenti azt, hogy az egyik helyébe a másikat ültessük; sőt, úgy látom, hogy a monizmus s annak egyes alakjai szintén csak esedékes és ideiglenes formák, melyek le nem ütnek, hanem tisztítani, kialakulni segítik a hagyományos, mondhatni perennisz filozófiát.

A modern szellem, amennyiben újat hirdet s megújulást sürget, a világnézetet revízió alá veszi... s monizmust állít; annak egy gyalogjáró, szerény formája — s ez a történelmi materializmus ... Vannak aztán az idealista monizmusnak is formái.

A modern kultúrmozgalom tagadhatatlanul az élet összes terein egy nagy idealizálással indul ki, mely a lelkeket és a szellemeket összes energiájukkal napsugaraiban lefoglalja, mint fölkelő nap s új világ, s ez az ideál az emberi élet szintjének emelése az egész vonalon s ami ehhez föltétlenül szükséges: felszabadítás a tévelyből, a történelmi békóktól, a haladást megakadályozó intézményektől s megteremtése az új társadalmi szervezetnek.

Mindenki a szociáldemokráciára s annak filozófiájára, társadalmi mellékmozgalmára gondolna, mikor ezt olvassa, de a kritika munkája nemcsak az oldalról folyik s bővebb a tere, s a kihatása is sokkal tágabb. Ugyanily korigényekkel lép föl ellenkező oldalról az idealista monizmus, mely az embert önmagába koncentrálja, metafizikáját beléje helyezi s belőle fejleszti, mely a pozitívizmussal szemben az ideális, morális értékeket visszaállítja, de azért az embert s tudását a realizmus talajából kitépi s örök fejlődésnek s elváltozásnak sodrába állítja s egyre jobban ezt érvényesítve a folytonos elváltozást teszi gondolatainak kizárólagos tartalmává.

Kifogásunk ez eszmény ellen — akár történelmi materializmus, akár idealista monizmus —: látszik, hogy egyoldalú; az ellentétek túlzók,

A modern idealizmus szabadulást jelent a pozitívizmusból, mely oly nagy károkat okozott s melytől beteg még az ifjúság. A kritikai idealizmus visszaállította a szellemi világ értékeit, ha van is benne olyan áramlat, mely a kritikai kételytől vezetve az értelem elveit s következtetéseit megvetette s túlságos nagy széles mezőt nyitott a hitnek s ösztönnek ...

Az idealista filozófiában nincs objektív tartalom és érték, kivált az újabbakban, milyenek a pragmatizmus, a philosophie de l'action, melyek a szellemtől indítják meg az értelem schémáit, a nócioikat, az értelmi formákat s bármennyire sürgessék is a pragmatát, a *tettet*, de végre is inaktivitásra vezetnek a kritikai kétség révén, mely a praktikus idealításokat megtámadja s kiüresíti, kimutatván, emlékezetünkbe hozván, hogy ezek is csak provizórikus anticipációk, melyek letűnnek.

A filozófiai nézetek, mint szűrőnköző életnedv, mint injekciók, harcban állanak az étellel s a realitással, de másrészt éppen a fejlesztés

hivatását adván okul, szükséges ellenkezésben vannak vele, hogy a jobb jövő miatt a fennállót letörjék. Mélyebben s erélyesebben hatnak, belevágznak, — magasan úszó felhőknek látszanak, máshol meg leszállnak, ködbe burkolnak, szitálnak ...

Beteg, túlingerült, nyugtalan a szellemi világ s ezért gyöngé meggyőződésében, jellemében s erkölcsében, s nem életre való, óriási tevékenysége dacára. Beteges az áramlat az intellektuális téren, beteges az akció terén.

A nagy filozófiai gondolatok s eszmék iránti érzékenység, preokkupáció, elfogódottság — hiszen tiszta látásról itt szó sem lehet — vezet, indít; de erős hit seholy; hiszen akik régen realizmust hirdettek, most újat hoztak pragmatizmusukkal, monista idealizmusukkal, esetékkességet emlegetnek, melyek folyamába dobtak mindent, ott úszik élet, lét, levés, alakulás, minden gondolat, eszme és tudás; filozófia, vallás provizórikusak; előleges, de eo ipso nem véglegesítendő értékeknek tartanak minden ismeretet, s így az akciót nem, hanem az inakciót szolgálják. Mindnyájan némi intellektuális benuulásban szenvedünk, éppen az intellectus miatt, ha az akaratra való tekintetet teljesen mellőzzük. Az öntudat mindenütt belefárad s a beláthatatlan s céltalan[^] irracionális akcióban elveszti kedvét, nem intéző, hanem intéztetik.

E filozófiai álláspont magyarázza meg a modern világ pszichológiáját, ez mutat rá hiányaira s ez világosít föl egyszerismind a hiányok orvoslásáról.

A modern pszichológia nagy hiányt mutat intellektuális tekintetben: seholysem találunk megnyugvást az igazság fölismerésében és annak birtoklásában. A monizmus vezérgondolata a fejlődésről s akcióról, mint esedékes, de egyetlen tartalmáról a gondolatnak — nagy előnnyel is jár s ez az, hogy tényleg akcióra serkent: legalább ösztönszerűen, habár, mint említettem, ha reflektálunk e beláthatatlan akcióra, elmegy a kedv, az akció. De impulzív, ösztönszerűen igenis serkent akcióra. Csillog, ragyog előtte az egyoldalú ember-ideál s az új fölvetődő eszmék szerint akarja magasabb szintára emelni az életet. Hogy egyoldalúan tesz, azt már említettem, kivált azt, hogy néhol az erkölcsi nála csak ideológia, pszichikai vetület, máskor meg az erkölcsöt úgy értékeli, hogy a pszichét teljesen azonosítja vele s a jognak, az erőnek nem is ad helyet.

A kritikában nem lehet bizalmatlankodnom, mert ha ez bizalmatlan volna önmaga iránt, ez annyit jelentene, hogy meg akarjuk kötni az észet s lemondani akarunk a tudományról és a haladásról. Van kritikai probléma, mely teljesen független a filozófiai problémától Bizonyára nem kell sem az idealista monizmusra, sem a históriai materializmusra esküdni, hogy valaki a történelmet kritizálja. Azt is elfogadom, hogy filozófiai elfogódottság, nem egészen korrekt s nem jól distingváló állásfoglalás volt oka sokféle alakulásnak ... De ha a történelmi kritikát erős filozófiai betétek nélkül valljuk, akkor a konfliktus tényleg csak

átmeneti s reméljük, hogy közelebb jutunk egymáshoz s kifejlik egy mély, őszinte szimpátia...

Ha valaki már most kérdezi, hogy e nyugtalan s mégis oly tevékeny szellemet, lázas nyugtalanságot mi fogja orvosolni? — A dualizmus. Kritikus ez alapon is lehetek !»

* * *

Mi a lényege ennek az 1908 őszéről való, eddig ismeretlen tanulmánytöredéknek? — Alakuló félmondataiból, helyenkinti összefüggéstelenségéből is világosan kitűnik Prohászka állásfoglalása:

1. Világosan látja, hogy a modern szellem «kritikával revideál» sok régi tételt. Ez így is van helyén — vallja —, mert a kultúra folytonos haladást jelent, fejlődést, melyben megmaradnak az örökértékű elvek, de elváltoznak a korok szerint változásra ítélt tételek.

2. A múlt századi pozitívizmus nagy károkat okozott; még ma is beteg bele a világ—állítja teljes meggyőződéssel, s tegyük hozzá: helyesen.

3. A józan kritika ezen változtatni akar; sajnos, a valóságban nem józan kritikát, hanem túlzó idealista monizmust találunk legtöbbször. Legjellemzőbb formái Bergson filozófiája s a különféle színezetű «philosophie de l'action». Mindegyikben túlnagy jelentőséget kapnak az irracionális elemek; ez a «levés és alakulás filozófiája», ez a «tett propagandája» egyoldalúan a folytonos elváltozást teszi gondolatainak tartalmává, megsemmisíti és az irracionálissal helyettesíti az objektív tartalmakat és értékeket. Nincs igazi és szilárd talaj a lábuk alatt, így az annyira sürgetett tettjük is a levegőben lóg.

4. Mi segíthet ezen a lázas nyugtalanságon? — veti fel a kérdést. Válasza: a dualizmus. «Kritikus ezen az alapon is lehetek» ~ hangsúlyozza; el kell fogadni az új filozófia értékes észrevételeit — hirdeti az akkoriban megjelent cikkeiben —: azt, hogy a valóság és a minőség östények; ám a régit is meg kell őriznem, nem szabad elvetnem, csak «revideálnom» kell.

Lényegében ez Prohászka álláspontja akkor is, amikor eredetiben ismeri meg Bergson könyveit. Az egyes problémák mélyebb átlátása csak ismeretelméleti téren csalja őt kicsit messzebbre a helyes úttól — itt-ott ingoványos talajra.¹

Mikor és milyen Bergson-könyveket olvasott Prohászka?

Ne gondoljuk, hogy Prohászka a tudós és a filozófus szomjával kereste és kutatta Bergson könyveit. Az érdeklődés egyszerűen csak

¹ Főleg a philosophia perennisre vonatkozó kérdésekben (Az intellektualizmus túlhajtásai, 4., 5. Ik. és több helyen), meg gnozeológiai téren (részletesen lásd Prohászka intuíciója és átélése, meg Prohászka és Bergson c. tanulmányaimat).

szellemi igénye volt: látni akarta, hogy az új filozófia hol és mennyiben, jogosan vagy jogtalanul változtat a régi elavult tételeken. Saját gondolatainak fölfedezése örömmel töltötte el. Megérezték ezt Bergson magyar fordítói: nagyon jól észrevették a rokon szálakat Prohászka és Bergson között, mert egyik Bergson-fordítást a másik után küldik el neki.¹

Így jutott hozzá 1910-ben az első eredeti Bergson-szöveg: Bevezetés a metafizikába, Fogarasi Béla fordításában. A következő idézet arról tanúskodik, hogy ha olvasta is Prohászka a Bevezetés a metafizikába c. Bergson-könyvet, de nem látta még benne azt, amit később annyira hangsúlyozott: a nagy filozófiatörténeti jelentőséget, mert

¹ Prohászka könyvtárában a következő Bergson-könyvek voltak és vannak meg:

1. 4246. sz.: Modern könyvtár 9. sz. Szerkeszti Gömöri Jenő. *H. Bergson: Bevezetés a metafizikába*. Fogarasi Béla fordítása. Bp. 1910. Kiadja Politzer Zsigmond és fia. — Beírás az első tiszta lapon pecsétnyomóval: Tiszteletpéldány. Kézírással: Prohászka Otto (sic) filozófiájának hódoló tisztelője, a fordító. — A könyv fedőlapján található Prohászka Ottokár sajátkezű névfölrírása.

2. 3573. sz.: *Henri Bergson: Zeit und Freiheit*. Eine Abhandlung über die unmittelbaren Bewußtseinstatsachen. Berechtigte Übersetzung. Verlegt bei Eugen Diederich in Jena, 1911. — A borítéklapon Prohászka sajátkezű névfölrírása. Nincs biztos adatunk, hogy ez a könyv mikor került Prohászkaéhoz.

3. 9348. sz.: Világkönyvtár. *Henri Bergson: A nevetés*. Tanulmány a komikum jelentéséről és négy lélektani értekezés. Fordította és bevezetéssel ellátta Dr. Dienes Valéria. 1913. Révai kiadás. — Ajánlással: Méltóságos és Főtisztelendő Prohászka Ottokár Úrnak tiszteletből Dienes Valéria. (1913-ban küldte Prohászkanak.)

4. 4248. sz.: *Henri Bergson: Tartam és egyidejűség*. Az Einstein-teóriáról. A Pantheon ismerettára. A második kiadás után fordította dr. Dienes Valéria. Bp. 1923. — Beírás az első fehér lapon: Nagyméltóságú és Főtisztelendő Prohászka Ottokár püspök Úrnak mély hódolattal a fordító. — Ezt a kötetet Prohászka 1924-ben kapta Dienes Valériától.

5. 6831. sz.: Filozófiai írók Tára. Új sorozat. *Henri Bergson: Idő én szabadság*. Tanulmány eszméletünk közvetlen adatairól. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta dr. Dienes Valéria. Bp. Franklin-Társulat. Az eredetivel összehasonlította Alexander Bernát. — Az első tiszta lapon Prohászka sajátkezű névjele.

6. 6832. sz.; *Bergson: Metafizikai értekezések*. Filozófiai írók Tára. Új sorozat. É. n. Fordította és jegyzetekkel ellátta dr. Dienes Valéria. Bp. Franklin. — Ez a kötet az előbbivel együtt 1924 táján került Prohászkaéhoz Dienes Valériától.

7. 10.648. sz.: Bibliothèque de la philosophie contemporaine. *Évolution créatrice, par Henri Bergson*, membre de l'Institut, professeur au Collège de France. Quatrième édition. Paris. Félix Alcan, éditeur. 1908. Beírás az első fehér lapon: Valérie Dienes, Paris février 1909. — Prohászka 1924-ben kapta Dienes Valériától, Erősvonalú és gyöngébb ceruza-aláhúzásokkal van tele az egész kötet.

8. 3722. sz.: «Pages actuelles» 1914—1915. No. 18. La signification de la guerre par *Henri Bergson*. Paris, Bloud et Gay, 1915.

így ír 1911-ben, közvetlenül az indexre-tétel után: «Jött a szalon-filozóf, a spiritualista, vagy nem tudom mi, Bergson, s az bájolt s bűvölt s nagyszerű frazeológiával bizonyította, hogy ami van, az nincs, s ami áll, az folyik, s ami különálló, az mind kontinuum, s más egyéb paradoxonokat produkált».¹ Pedig az a kis füzet már részletesen tartalmazza az új filozófia módszerét, az intuíciót, melyet mint ismeretforrást — ha nem is éppen mint kizárólagos módszert, de mint a következtető gondolkodás mellett a második fontos megismerési aktust — Prohászka már akkor rég hirdetett és használt is. A Bevezetés gondolatai öntudatlanul éltek benne, lelke részévé váltak, bár — mint az előbbi idézet mutatta — esze tiltakozott ellenük.

Az intellektualizmus túlhajtásai c. akadémiai székfoglaló megírása előtt vagy megírása közben csak a *Bevezetés a metafizikába* és a németre fordított *Zeit und Freiheit* volt ismeretes Prohászka számára Bergson könyvei közül. A Bergson-könyvekből kapott fél- és egészszigaszágok forronganak lelkében; megtalálja a «juste milieu»-t a régi és az új filozófia között, de a fogalmak nyelvén nem tudja helyesen közölni a meglátott, boldogan átkarolt — mert egyetlennel talált — utat. Ezért a fogalmi ismeret életértékének elméleti leértékelése helyenkint merész kifejezést kap Prohászka nyelvén.²

Bergsoni színezetű gondolatai természetesen a tiszta ész és a logika embereinek tűntek föl. 1910-ben, az Aquinói Szent Tamás-Társaság egyik gyűlésén fogalmaink reális tartalmáról folyt a vita; Prohászka vitte a szót: Zubriczkyvel szemben kevésre értékelte a fogalmi ismeret életértékét, annak az ősi filozófiai belátásnak lenyűgöző erejében, hogy a hie et nunc ember számára szörnyű probléma az adaequatio rei et intellectus. Egészen természetes, hogy az ő élmény-filozófiája számára nagy nehézséget okozhatott a skolasztikus ismeretelmélet átértékelése; ő inkább azokon a többszáz éves formákon változtatott, elvetve a skolasztikus gnozeológia species expressa és species impressa fogalmait.³

Az indexre tett filozófia.

Akkoriban már nagyon elkésérítette a doktrinérség rengeteg túlhajtása. Asztali beszélgetéseiben bergsonista képekkel magyarázza aulistáinak, hogy az ismerésben úgy hódít teret a valóság, mint ahogy a homokban lassan, de állandó szívárgással terjed tova a ráloccsantott víz. Azok, akik vele állandóan érintkeztek, jól megértették az ilyen és hasonló képeket; tudták, hogy itt ismeretelméleti probléma kapott lélektani megoldást és hogy Prohászka érzékelhető képekkel akarta

¹ Soliloquia. I. 216., 1911 június 11 után.

² Részletesen kimutattam Prohászka intuíciója és átélése c. tanulmányomban.

³ Részletesen lásd u. o.

kifejezni racionális mondanivalóját. Akkoriban dolgozott a híres akadémiai székfoglalón: *Az intellektualizmus túlhajtásai*-n. Nem is sejtette, hogy az index elé dolgozik. Tudott ugyan arról a sokszor jóindulatú, de néha rosszmájú kritikáról és intrikáról,¹ mely személye körül forgott, de még az indexre kerülést is úgy tekintette, mint csak figyelmeztetést, hogy nem az eddigi irányban kell dolgoznia. Jobban is tette volna, ha nem nyúl ehhez a kérdéshez filozófiai szándékkal. *Az intellektualizmus túlhajtásai* c. akadémiai székfoglaló kézírata most van részletes átnézés és magyarázás alatt; a kézirat u. i. a nyomtatásban meglevő dolgozatnál sokkal bővebb, csaknem négyszerakkora terjedelmű fejtegetéseket tartalmaz. E kézirati szöveg helyes magyarázata talán fogja ugyan enyhíteni a saját bevallása szerint is túlzó kitételeket, de még akkor sem szüntetheti meg nagy hibáit, melyek között legszembetűnőbb a filozófiai módszer hiánya és a filozófiai fogalmak elég nagy tisztázatlansága.

A kocka el volt vetve. A doktriner rosszindulatúak most már könnyen bajba keverhették a fogalmakon elcsúszó bölcslet. Miben állott ez az elcsúszás? Most csak egy mondatban utalhatok rá: bölcs (tehát nem tudós-filozófus) szempontja erős kifejezésekkel nyert teret ismeretelméleti (tehát tipikusan filozofikus) síkon s az átélés hangsúlyozása ha nem is rombolta le, de mégis megtépázta azt a filozófiai tételt, hogy a filozófiai megismerés önértékű még a hie et nunc gondolkodó ember számára is s hogy a ráció a mi legfőbb erőnk.²

Kevés jóindulattal Prohászka ismeretelméleti túlzása is «revideálható» lett volna. (Szándékosan használtam ezt az ő kifejezését.) E más alkalommal is sokszor szükséges revideálás helyett az következett be, hogy némi rosszindulattal — éppen magyarok — akkora szörnyet formáltak tanításából, hogy maga is alig ismert rá. Nem is győzte a cikkek, tanulmányok, kimagyarázatások hosszú tömegét. *Prohászka intuíciójáról* szóló dolgozatomban szoltam ennek a harcnak egyes állomásairól. A bergsoni vonatkozások szempontjából most csak a legfontosabbakat foglalom össze:

A philosophia perennisről írt néhány lapnyi dolgozata³ testvére lehetne a fent közölt, 1908-ból való vázlatnak. *Az én filozófiám*⁴ világos magyarázatadás Alexander Bernát félreértésére. *A lényegismeret Bergson tanában és a régi filozófiában*⁵ elméletileg több szempontból kifogásol-

¹ Igen sok olyan adat van birtokomban, melyek közléséhez még nincs meg a történelmi távlat.

² V. ö. Szempontok: 5: Prohászka-ban a bölcs látásmód a filozofikus fölé kerekedik, harcolni is kezd vele és sebeket is ejt rajta.

³ Megjelent a Hittud. Foly. 1912. évi kötetében, 433. kk. II. L. Ossz. m. 14. k. 179-181. lk.

⁴ Magyar Figyelő, 1911 (I) évf. 509. kk. 11. L. Ossz. m. 14. K. 182-191. lk.

⁵ Hittud. Foly. 1912. évf. 393. kk. II. L. Ossz. m. 14. 192-308. lk.

ható középút-keresés. A helyzet világos ismeretét mutatja, mikor 1914-ben áttekinti az egész francia filozófiai szélfordulást.¹ A *philosophia perennis és egyéb filozófiai irányok*² c. tanulmány hivatalos helyről, az Aquinói Szent Tamás-Társaságban akarja leszögezni, hogy el kell ismernünk *Poincaré* és *Bergson* korszakalkotó jelentőségét, mert rámutattak a természettudományos gondolkodás elégtelenségére és a valóság visszavezethetetlen östényére: a kvalitásra (ő írja így). A *valáspszichológiáról* írt dolgozata³ — kimondatlanul is a teljes tudat működésének remek rajza. *Az objektív idealizmus*⁴ a «tapogatózó filozófia» ellenére is kétségtelennek mond egy olyan élményvilágot bennünk, melyről — mint kiemeli — Eucken írt nagy hozzáértéssel. *Az ismeretelméleti és gyakorlati idealizmus*⁵ néhány lapján világosan teremt harmóniát irracionálé és racionálé között. *Az intuíció lényege* c. dolgozata⁶ az *Értelmi észrehevés és intuíció* c. előadása⁷ nyomán támadt vitát akarja tisztázni és világosan különböztet általános fogalmi megismerés és intuitív megismerés között. 1923. évi Aquinói Szent Tamás-társasági megnyitóján nagyon érzik Czakó Ambró hatása.⁸

Az utolsó bergsonista hatások.

1924 tavaszától kezdve egészen haláláig éri őt az utolsó, teljesség és jelentőség szempontjából legnagyobbnak mondható Bergson-hatás: Dienes Valériával sokszor és hosszan beszélget az intuicionista filozófiáról.

Dienes Valéria köztudomásúlag nagy érdemeket szerzett azzal, hogy Bergson több könyvét magyarra fordította és hiteles magyarázatokkal propagálta. 1909-től kezdve négy éven át hallgatta a nagy mester előadásait a párizsi Collège de France-on. Előkerültek Bergson legszebb témái: az *Essais sur la relation du corps et de l'âme*, a személyiség kérdése, a változás, az intuíció problémái, szövegelemzések Berkeleyről, Spinozáról, Plotinosról stb.

Ilyen témákról folyt az eszmecsere Fehérvárott is: Prohászka

¹ Franciaország újjászületése. 1914. Ossz. m. 10. 132—149. lk.

² Religio, 1914. évf. 225. kk. 11. Megnyitó az Aqu. Szent Tamás-társ. 1914 márc. 7-i ülésén.

³ U. o. 1915 márc. 6-án. L. Religio, 1915. évf. 161. kk. 11.

⁴ Bp. Szemle, 1915. 462. f. 320. kk. 11. És még két különlenyomatban.

⁵ Megnyitó az Aqu. Szent Tamás-társaság 1917 márc. 7-i közgyűlésén. L. Religio, 1917. 161. kk. 1.

⁶ U. o. 1918-ban. L. Religio, 1918. 249. kk. II.

⁷ U. o. 1921-ben.

⁸ Az ő előadásának címe: Lélek-keresés és lélek-megtapasztalás. Religio, 1923. évf. 85. kk. 11. — Czakó Ambró könyvének címe: Az értékelés filozófiája. Bevezetés a normatív tudományokba. 1918. 110 l.

»agy figyelemmel hallgatta Dienes Valériát: hallotta, hogyan védekezik a bergsonizmus a miszticizmus vádjá ellen: «L'action ne pourrait se mouvoir dans l'irréel» — a tett nem mozoghat irreális valamben —, tehát Bergson nem hirdethet irrealizmust vagy légüres miszticizmust, hanem egy «magasabb realizmust» tanít. Prohászka megtudta Dienes Valériától, hogy Babits Mihály Bergson-összefoglalása, mely a Nyugatban nálunk először szólt a nagy francia filozófusról, menyire megnyerte Bergson tetszését: «Alkalmas arra, hogy a külföld ebből ismerje meg filozófiámat» — mondotta rá Bergson.

A hosszú eszmecserek visszatérő mottója — figyelmeztetés azoknak, akik kritikátlan bergsonizmussal vádolnák Prohászka-t: «De hiszen ezt mondja Szent Tamás is!» És előkerül a Summa Theologica s a bergsoni szöveg — Prohászka élményfilozófiájának «cselekvő ismeretfölöttiségében» nem látszik másnak, mint csak Szent Tamás modern kiegészítőjének.¹ A nem-filozófus, hanem bölcs Prohászka lelkében kialakult összeegyeztetésnek szinte hihetetlen bizonyosága ez a pár adat: 1924-ben, egy harangszentelési beszédében Bergson-t is említi és «csodálatos embernek» nevezi;² 1925-ben az ész és a szív legbölcsebb harmóniájáról ír; utolsó tudományos értékű dolgozata viszont a skolasztika történetével foglalkozik és Szent Tamást magasztalja;³ mikor pedig Dienes Valéria hosszabb előadásra készül a bergsoni intuícioról, örömmel jelenti ki: «Na, azon aztán ott leszek!» Úgy gondolom, hogy Prohászka is az intuitív beállítottság elterjedésének diadalát várta ettől az előadástól, — melyet már nem hallgathatott meg. Halála áthúzta tervét; Dienes Valéria 1927 őszén neki már nem adott elő ... A halottak már mindent közvetlenül látnak, nem emberi szó közvetítésével...

¹ Prohászka és Bergson c. tanulmányomban igyekeztem rámutatni arra a bergsonizmusra (melyet én Jacques Maritainnel «bergsonisme d'intention»-nak nevezek), melyet Bergson is szívesen tekintett Szent Tamás bölcséletének folytatásaként. Kimutattam, hogy Prohászka «bergsonismusa» ilyen bergsonizmust jelenthet.

² Prohászka Ottokár székesfehérvári megyéspüspök beszéde a máriaremetei harangszentelési ünnepen, 1924 aug. 31-én. A beszéd említett része: «Tegnap beszéltem egy emberrel (értsd: Dienes Valériával), aki annál a csodálatos embernél: Bergsonnál tanult filozófiát és aki azt mondta: La philosophie est une inquiétude — a filozófia egy nagy nyugtalanság. Hová tegyem a lábamat? Kérem, oda nem lehet, ott reng a föld. Hová támaszkodjam? Ide ne, mert ez a fal eldől. No, gondolom, ezt elmondom Pesthidegkúton. Hová hív a harangszó. Hív ide. Ne dobjatok követ senkire, de ti gyertek ide. Akartok a lelketeknek egy kis megnyugvást? Jöjjetek ide!» (Négy lapnyi nyomtatott szöveg, Prohászka Angéla főv. tanítónő feljegyzése nyomán. «Élet» irodalmi és nyomda r. t. Budapest.)

³ A középkori skolaszticizmus keletkezéséről. Megnyitó az Aquinói Szent Tamás-társaság 1927 márc. 7-i gyűlésén. Megjelent a Religio 1927. évf.-ban, 1. kk, II. mint postumus dolgozat.

Befejezés.

Mennyit várt ő attól, hogy nagy tömegek is megtudják, mi az igazi bölcsesség ! — az, mely nem engedi elsorvadni a szellem szemidegét, az intuíciót; mi az igazi lelki élet? — az, mely a hittartalmakat a végtelenből jövő «élethullámként» éli át s a neki való hullámhosszú üzeneteket életté alakítja önmagában; mi az igazi teológia? — az, amelyben «kegyelmi fényáramokban villan meg az Isten».

Dienes Valéria példáján is látta, hogyan fordulhat valaki a pozitívizmusból a szép gyakorlati vallásosság felé, talán éppen azért, mert Bergson filozófiáját kapta a száraz pozitívizmus után. Neki magának nem volt szüksége erre. Maga írja, hogy a Bergson-féle elan vitalt ő már rég megtalálta másutt. De az egész bergsoni filozófia is szinte csak arra volt jó öneki, hogy meglátásaival még jobban elmélyítse és színesítse a maga bölcsességét. Az ő számára az elan vital elindítója Isten. Mikor pedig a fogalmak sémái ingadoznak, megint csak Istenbe, a pozitíve igazolható és intuitíve megtapasztalható Istenbe veti az emberi élet és sors horgonyát: «Bizony, ha gondolkodom, hogy sötétül el világító éjszakában a fogalmak állványain bolygó kis fény, hogy lazul alattam a talaj, a kapcsok engednek, a csavarok görbülnek, s a mestergerendák kilépnek csapjaikból... akkor körülnézek. S a tények, az élet áramában keresem a segítőt: a pozitívet... az «Istentől igazolt férfiút».¹

Íme, ez Prohászka bölcsesége. Skolasztikus filozófiából nőtt ki, bergsonista elemekkel színeződött és csorbult meg egy kicsit; meglazítva a filozófia szilárd talajába fúró gyökereket, diadalmas világnézetté szentelődött. Mi most ennek a fejlődésnek történeti vetületét adtuk. A *Prohászka és Bergson* c. tanulmány ezt a történelmi keretet elméleti tartalommal tölti ki és kimutatja, hogy Prohászka mily sokban különbözött Bergsontól és mily kevésben egyezett meg vele. Mert a lángelme mindig csak önmagából alkot. Külső hatások csak módosítanak rajta: láttatnak vele, de — vakítják is.

¹ Ap. Cs. 2, 22. — Soliloquia. II. 231-232., 1925 jan. 5.